

ВІДНОСНІСТЬ І ТОЧНІСТЬ ТЕРМІНОЛОГІЇ У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

Предметом статті є критичне осмислення постановки проблеми відносності й точності термінології в сучасному слов'янському літературознавстві; дослідження діалектики відносин цих взаємовиключних якостей, притаманних терміну текст. Відносність і точність розглядаються як нерівноправні складові тієї цілісності, що є літературознавчим терміном, і як такі, що знаходяться у стані боротьби протилежностей. Ключові слова і поняття: відносність, точність, аналіз, рецепція, інтерпретація, текст, гіпертекст діалог, текст, контекст.

Проблема відносності й точності термінології – в тому числі й у слов'янському літературознавстві – не є новою, вона окреслена в багатьох спеціальних дослідженнях [1; 2; 3], довідниках і словниках [4; 5; 6; 7]. З часом, незважаючи на величезну кількість праць, актуальність її не тільки не зменшується, а у зв'язку із запозиченням чужоземної термінології – особливо англосовітської – дедалі зростає.

Сьогодні навряд чи хто буде спростовувати факт, що запозичений термін не вживається в іншому мовному середовищі – а це означає й в інших координатах мислення – без більш-менш помітних смислових змін. Функціонування в українському та російському літературознавстві тільки терміна *дискурс*, вже переконує в правильності цього твердження. Проте, на наш погляд, все ще залишається мало висвітленим питання про наявність у самому терміні причин того, що він є в літературознавстві лише частково термінологічним і, майже завжди, точним тільки відносно.

Мета статті полягає в тому, щоб критично осмислити постановку проблеми **відносності** та **точності** термінології в сучасному слов'янському літературознавстві; визначити діалектику відносин цих взаємовиключних якостей, притаманних терміну **Текст**; розглянути *відносність* і *точність* як нерівноправні складові тієї цілісності, що є літературознавчим терміном, і як такі, що перебувають у стані боротьби протилежностей.

Розглядаючи *відносність* термінології в науці про красне письменство, Л. Тимофеев, пояснюючи цей факт специфікою досліджуваного об'єкта, наголошує на неминучості в певних умовах використання *розмитих* термінів, тобто *напівтермінів* або *квазітермінів* [8: 408]. Польська теорія літератури теж поки що лише констатує такий стан речей: "Sens t. teoretycznego, – визначає "Siownik terminów literackich," – jest w znacznej mierze relacyjny: zależy od jego miejsca w całym komplecie t. obsiugujących jakość teorik naukowych. W naukach humanistycznych, zwłaszcza w literaturoznawstwie, stosowane t. czksto nie odpowiadają warunkom, ktryy zwykio się stawiają t. naukowemu; ich znaczenia bywają chwiejne, zależne od kontekstu wypowiedzi – ten sam t. czksto jest stosowany w różnych znaczeniach, i pszeciwnie: różne t. obocznie użytkowane mają ten sam sens" [9: 581].

Подібні трактування містяться в багатьох словниках: всі вони подані за стандартною структурою: спочатку йде домінантне визначення слова: "**Термін** (від лат. Terminus – кордон, межа, кінець) – слово чи словосполучення, яке *точно* (курсив мій – Л. О.) позначає спеціальне поняття і його співвідношення з іншими поняттям певної галузі" [10: 684], потім даються головні характеристики: він є *однозначний* і *стилістично нейтральний*. Важливо, що з останнім не всі погоджуються і зауважують: "У деяких випадках Т[ерміни] набувають експресивно-аксіологічного, часом переносного значення (авантюризм, *апокриф*, *натуралізм*, *реалізм* тощо)" [11: 561]. А це свідчить, що *відносність* терміна з'являється навіть на домінантному рівні значення слова. Суперечки, які точаться навколо термінологічної точності, заклики дотримання її, підтверджують прагнення досягти адекватного співвідношення терміна з об'єктом, який визначається. Складність ситуації полягає в тому, що швидко змінюється сам об'єкт, тому й термінологічна його точність у літературознавстві носить історичний характер. У часи, коли *романом* стали називати все, що написано романськими мовами, таке визначення точно відповідало дійсності. З розвитком жанру та його поширенням таке визначення вже стає поверховим, але зміст терміна *роман*, кардинально змінюючись, все ж таки не знищує остаточно попередній, що залишається історичним свідченням спроби теоретичного усвідомлення цього літературного явища.

За логікою синонімами лексеми *термін* у слов'янському літературознавстві мають бути слова *межда* (болг.), *мяжа* (білор.), *miedza* (польск.), *предел* (рос.), *межа* (укр.), тобто те, що означає *пограничний знак*, що стоїть на кордоні, який не можна перетинати. Проте *пограничний знак* у теорії літератури – це не прикордонний стовп, який історія пересуває час від часу на інше місце, не змінюючи тим самим його однозначності. У науці про красне письменство *відносним* стає змістове наповнення слова *кордон*, а слідом за ним і словосполучення *пограничний знак*. Наприклад, таким *знаком* для роману був *розмір* (*велика форма*), який тепер не може бути визначальним для сутності цього епічного жанру. *Роман* у теоретичному осмисленні переступив цей квазікордон і як термін набув інших – суттєвих ознак [12]. Уже Літературний словник-довідник визначає інваріант роману як *місткий* (ємкий) за обсягом [6].

Іноді в процесі терміноутворення відбувається перенесення акцентів в інтенціональному полі слова з одного значення на інше – з *межі* на *час*¹. Так, відрізняючи історичний роман від інших варіантів інваріанта, наголо-

¹ Якщо в українській мові *термін* у значенні *межа* та *термін* у значенні *строк* подаються в окремих статтях: *Термін¹* і *Термін²*, то в німецькій – в одній: від *terminus* походять і *Grenzzeichen* (пограничний знак), і *Festgelegter Zeitpunkt* (вирок на строк, певний час – *die Zeit*). Див. відповідно: Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова дум-

щується на епохальному часі, що фактично вказує на характер сюжету, тобто тільки на одну із ознак жанру [12].

Не менш складною є ситуація з охарактеризуванням *тексту*, філософський і літературознавчий зміст якого в інваріантному форматі закладені М. Бахтіним і Р. Бартом. Цей термін багатозначний і, мабуть, тому певною мірою є продуктивним, бо від нього пішов, зокрема, *Петербурзький текст*, окреслений В. Топоровим [13]. Цей термін містить у собі межі як часові, так і просторові. Історичний розвиток і географічне положення, що набули ще й міфологічного змісту за допомогою слова *Петербурзький*, злилися в одне поняття – конкретний *часопростір* (М. Бахтін). Виникнення таких хронотопів – *Львівський текст* (С. Андрусів), *Волинський текст* (Л. Оляндер),² потребує появи іншого, узагальнюючого терміну. На наш погляд, він може бути представлений як *культурологічний історично-хронотопний текст*, що вбирає в себе основні типологічні варіативні риси. Цей термін своєю константою має *Текст* у значенні *гіпертексту*. У такому випадку до уваги беруться лише його головні структурні чинники – окремі *тексти/елементи*, що, вступаючи між собою в діалогічні відносини, за допомогою тезауруса реципієнта складають нову цілісність, зокрема *Петербурзький, Львівський і Волинський текст*.

Культурологічний історично-хронотопний текст – різновид гіпертексту – це двочленний термін. Перша його частина, виконуючи номінативну функцію, водночас впливає і на структуру другої. Лексеми *Петербурзький, Львівський і Волинський* вилучають із *тексту* деякі його складові, підмінюючи їх тими, що будуть визначати специфіку нового конкретного явища. Ці процеси свідчать, що *Термін* уже в самому собі несе ознаки *відносно/постійного*. Більше того, такі його гнучкі властивості в цьому випадку допомагають виразити *точність*.

Хоча про топоровське визначення Петербурзького тексту і можна сказати: *jest w znacznej mierze relacyjny*, – проте його так звана *описовість* ґрунтується на суворо архітектурних конструкціях. Найголовнішими опорами, на наш погляд, є три його складові: 1. "Петербургский текст ... устройство с помощью которого совершается <...> пресуществление материальной реальности в духовные ценности"; 2. "способы языкового кодирования"; 3. "мощное полифоническое **резонансное** пространство, в вибрациях которого слышатся тревожные синкопы русской истории и леденящие душу "злые " шумы времени" [13: 259, 319]. Аналіз цих положень дозволяє дійти висновків, що передусім саме ці три фактори типологічно визначають будь-який *культурологічний історично-хронотопний текст*. Невипадково С. Андрусів у заголовок своєї монографії виносить *модус національної ідентичності*: тим самим вона зосереджує увагу не лише на специфіці *Львівського тексту*, а й підкреслює ту рису, яка говорить, що він існує в житті й свідомості українського народу як духовне явище. *Львівський текст*, як і *Петербурзький*, говорячи словами В. Тодорова, "обучает читателя правилам выхода за свои собственные пределы, и этой связью с внетекстовым живет и сам Петербургский (читай: *Львівський* – Л. О.) текст, и те, кому он открылся как реальность, не исчерпываемая вещно-объектным уровнем" [13: 259]. Те ж саме спостерігається, коли йдеться про текст *Волинський*. Його координати: "**Лісова пісня**" Лесі Українки – "**Волинь**" У. Самчука – "**Волинь**" Б. Харчука – "**Я хочу на озеро Світязь**", "**Берестечко**" Ліни Костенко – "**Світязь**" В. Лазарука – розкривають глибини загальнонародських і національних духовних цінностей, що завдяки особливостям перебігу історичних подій набули на Волині специфічних ознак. Як бачимо, при формуванні термінологічного ґнізда, пов'язаного з його домінантною лексемою *Текст*, спостерігається певна градація в обсязі визначень: теоретична думка йде від широко узагальненого поняття (*Текст* взагалі) – через

ка, 1970 – 1980. Т. 10; Duden. Deutsches Universalwörterbuch / hrsg. Dudenredaktion unter der Leitung von G. Drosdowski. – Mannheim, 1989. – 1816 s.

² Див.: про *Львівський текст* у монографії: **Андрусів С.** "Модус національної ідентичності. Львівський текст" 30-х рр. ХХ ст." – Львів – Тернопіль, 2000; про *Волинський текст* у статті: **Оляндер Л.** "Вірш Ліни Костенко "Я хочу на озеро "Світязь" і роман-есе Віктора Лазарука "Світязь"" : координати *Волинського тексту*" // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. зб. Вип. 3. Матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Волинського краєзнавчого музею та 55-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки. – Луцьк – Колодяжне, 18 – 19 травня 2004 р. – Луцьк, 2004. – С. 350 – 352. – 0,5 д.а.

більш конкретне (*Гіпертекст* як система зв'язаних текстів) – до *Гіпертексту* уособленого (*Петербурзький, Львівський, Волинський текст* тощо).

Проте кожен культурологічний історично-хронологічний текст типологічно мусить бути визначеним через всі ті етапи, що й *текст Петербурзький*, тобто представлений через історичну ідею, генезис, структуру, своїх майстрів; через природно-культурний синтез, сферу смислів, через світ, мову й призначення. Всі ці *Гіпертексти* відрізняються один від одного змістом і формою світогляду, історичними й соціальними концепціями, які є і структуроутворюючими елементами. Зокрема, для *Волинського тексту на відміну Петербурзького* невластиві есхатологічні мотиви, які досягають свого апогею в деяких творах російських – в тому числі й сучасних – письменників. Найбільш яскраво це виражено в романах М. Кураєва "Путешествие из Ленинграда в Санкт-Петербург" (1996) і "Питерская Антлантида" (1999).

Характеристики одного такого *Гіпертексту* варто зіставити з характеристиками інших текстів – *Петербурзького*, наприклад, з *Волинським*. Уже це надає змогу простежити наповнення *визначень/формул* конкретністю, яка доводить, що *Волинський текст* є сформованим і чітко окресленим різновидом культурологічного історично-хронологічного тексту (*Гіпертексту*), тому і потребує спеціального теоретичного й історичного осмислення.

Розглядаючи термінологічне гніздо *Текст*, необхідно враховувати, що те, що є *відносним* для певних явищ із цього ряду, для інших буде *точним* і навпаки.

Намагаючись уникнути *відносності* й досягти такої *точності* у визначеннях, щоб вона була адекватною до об'єкта, теоретики літератури вдаються до розлогих *описань/тлумачень*, компенсуючи тим самим обмежені можливості *Терміна*.

Відносність/точність як природні властивості літературознавчих термінів не варто змішувати з процесами негативного характеру, зокрема з некритичним запозиченнями та вільними й помилковими їх розумінням, що призводить до великої плутанини. Одним із таких моментів є вживання термінів *фікція, фікційність*. Н. Денисюк наводить цілий ряд "логічних некоректностей", накладок, "лексико-семантичних перехрещень", які "трапляються в есеїстів, публіцистів, літературних критиків" [13: 7]. Щоб уникнути таких вад, авторка, пропонуючи власні перекладні версії з англійської мови, водночас виділяє "різні аспекти дослідження *fiction* (філософський, психологічний, логіко-пізнавальний, історико-літературний)", ставить ці поняття "в логічний ряд з такими поняттями, які здатні окреслити семантичне поле (*fiction – nonfiction, fiction – truth, вигадка – правда*)" [14: 7], а далі диференціює це смислове поле за певними вимірами чи категоріями. На жаль, у роботі мало уваги приділяється питанню національного мовного ґрунту, коли слово вже живе в свідомості народу і емоційно забарвлене. Нехтувати цим фактором неможливо. Проте, на наш погляд, сьогодні така робота актуальна і мусить бути поширена на інші термінологічні ряди. Доцільно щось подібне зробити і в напрямку вивчення таких аспектів термінології, які допомагають заглибитись у філософську сутність *Терміну*, в тому числі й у такі його риси, як *відносність/точність*.

Специфіка об'єкта вимагає від теорії літератури постійного перегляду термінології, тому що тільки незначна частина *Термінів* зберігає незмінним домінуючий зміст – визначення стоп (*хорей, ямб, дактиль*), строфічних форм (*сонет*) і. т. д. У цілому ж зусилля дослідників мусять бути спрямовані на знаходження в літературних явищах сучасної домінанти, яка й відрізняє їх на даному етапі розвитку. Проте вторинні ознаки, на нашу думку, доцільно вважати *відносними*, тому що вони охоплюють лише частину об'єктів одного типу. І якщо в роман ("Потерянный кров" Й. Авіжюса) вміщується фрагмент драми, а в поемі – ноти ("Война и мир" В. Маяковського), або структура історичного роману легко розкадровується ("Я пришел дать вам волю" В. Шукшина, "Северин Наливайко" М. Вінграновського), то не варто поспішати говорити про якісь нові жанри, навіть про їхній синтез. У таких випадках доцільно підкреслити такі жанрові риси, що характеризують художнє мислення одного чи декількох письменників. Бачення світу в кадрах – це властивість хисту В. Шукшина, а розкадровання – *відносно/точна* ознака саме його твору; ознака, яка не руйнує домінанти *терміна роман*.

Досліджуючи проблему *відносно/точного*, не можна залишити поза увагою такі обставини, коли митці й дослідники, зіштовхуючись із новим явищем у літературі та мистецтві, змушені *якось* його визначити, поклавши в підґрунтя зовнішні прикмети напряму, течії тощо – *модернізм, постмодернізм, постпостмодернізм*. Домінуюче значення французької лексеми *moderne – сучасний, новітній* – може свідчити лише про вічний процес природних змін, що відбуваються в усіх сферах життя, для якого постійне *оновлення* є точною ознакою. *Модернізм* – занадто широке за своїм змістом слово, а тому воно, взяте за *Термін*, що згодом породив усі *пост-* і *постпостмодерни*, досі викликає багато суперечек і зобов'язує шукати домінуюче значення вже не слів, а самих явищ.

Аналіз термінології літературознавства дозволяє дійти висновків, що більшість *Термінів* характеризуються водночас *відносністю* і *точністю*, що не завжди є недоліком. Більш того, певною мірою це можна вважати за їхню специфіку. Проте на кожному етапі еволюції красного письменства літературознавці тяжіють до точності в *Терміні*. Як тільки об'єкт набуває якісних змін, теорія літератури починає переглядати попередні термінологічні значення. І як результат, іноді, щоб надати поняттю термінологічних властивостей, *домінуюче/точне* уточнюється *відносним*. Так, *moderne – сучасний, новітній* обмежується *часом*: "Власне М[модернізм] ... широкіє і багатоманітне філос.-естет. явище світ. масштабу в ХХ ст." [5: 342]. Інакше: його *новітність/сучасність* є величиною відносною не тільки щодо вічного, а й щодо найближчого часу – постмодерну.

Отже, складна проблема *відносності/точності* термінології у слов'янському літературознавстві потребує свого подальшого багатоаспектного вивчення – у філософському, історичному, лінгвістичному й теоретичному плані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Siawicki J. Problemy literaturoznawczej terminologii // Dokumentacja w badaniach literackich i teatralnych / red. J. Czachowska, 1970.
2. Zur Terminologie der Literaturwissenschaft, hrsg. Ch. Wagenknecht, 1989.
3. Gajda S. Wprowadzenie do teorii terminu, 1990.
4. Giowicki M., Kostkiwiczowa T., Okopiec-Siawicka A, Siawicki J. Sownik terminów literackich. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 2002. – 707 s.
5. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
6. Літературний словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін. – К. : ВЦ "Академія", 1997.
7. Словарь литературоведческих терминов / Ред.-составит. Л. И. Тимофеев и С. В. Тураев. – М.: Просвещение, 1974. – 510 с.
8. Словарь литературоведческих терминов / Ред.-составит. Л. И. Тимофеев и С. В. Тураев. – М.: Просвещение, 1974. – 510 с.
9. Giowicki M., Kostkiwiczowa T., Okopiec-Siawicka A, Siawicki J. Sownik terminów literackich. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 2002. – 707 s.
10. Літературний словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін. – К. : ВЦ "Академія", 1997. – 752 с.
11. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Указ. видання.
12. Удалов В. Роман и повесть (о жанровом сходстве и различии). – Луцк: Луцкий государственный пединститут имени Леси Украинки, 1981. – 22 с.
13. Топоров В. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избр. – М.: Изд. группа "Прогресс" – "Культура", 1995. – 624 с.
14. Денисюк Н. Художній світ і художня правда. Fiktion and Truh в українській та англійській терміносистемах. – Тернопіль: ЛІЛЕЯ, 2002. – 104 с.

Матеріал надійшов до редакції 22. 03. 2005.

Оляндэр Л.К. Относительность и точность терминологии в славянском литературоведении.

Предметом статьи является критическое осмысление постановки проблемы относительности и точности терминологии в современном славянском литературоведении; исследование диалектики отношений этих взаимоисключающих качеств, присущих термину Текст. Относительность и точность рассматриваются как неравноправные составные той целостности, которая является литературоведческим термином, и как такие, что находятся в состоянии борьбы противоположностей. Ключевые слова и понятия: относительность, точность, анализ, рецепция, интерпретация, текст, гипертекст, диалог, контекст.

Oliander L.K. Relativity and accuracy of terminology in Slavic literature.

The subject of the article is critical analysis of the problem of relativity and accuracy of terminology in modern Slavic literature; the study of dialectics of relations between these mutually exclusive qualities, typical of the term text. Relativity and accuracy are examined as unequal parts of the whole, which makes a literary term, and as those, which are in struggle of opposites. Key words: relativity, accuracy, analysis, reception, interpretation, text, hypertext, dialogue, context.